

2920:2

DALARNA

Sollerön

Landsmåls- och Folkminnesarkivet
Uppsala

26/11 1930

Mattsson, Håll Nils, 1930

Svar på ULMA:s frågelista om
Kvarnar och malning M 43

47 bl. 4:o

2920:2

L.L.

Exc. S.B.

kvarnar och malning.

Dalarna.
Sollerön.

Håll N. Mattsson.

Ink. 26/11 1930.

A. Handkvarnar och andra enkla
redskap för malning och krossning.

1) Ord som beteckna att krossa säd,
salt, kryddor m.m. till mjöl eller gryn:
gnükå (= gnugga), mähå (= mala), grjöp
(= gröpa), stämp (= stampa) och kräs (ynge)

2) De enklaste redskapen som man i äld-
re tider haft för att krossa salt m.m.
var en rundad sten, s.k. sålt-sten m
varmed man krossade saltet mot en
stenhäll, s.k. sålt-äll f. Om man nå-

gon gång använt detta redskap för att
krossa säd, finns ej något minne av.

3) Att krossa salt på detta sätt, kallas
att gnükå sålt. När kaffe först börja

gnika v.

ULMA 2920:2. Håll N. Mattsson. 1930

DAL SOLLERÖN

Frgl. 43

de användas, krossades det med en bu-
 telj mot bordet, och därefter användes
 en urholkad ränna och en rulle (se
 fig. 1. i frågelistan) En sådan inriktning kal-
 lades kaffehuvarn = kaffe-kvänn. Att
 krossa kaffe med sådan eller med bu-
 telj som rullades fram och tillbaka
 mot bordet, kallades att gnüka kaffe.
 Till att krossa kaffe användes även
 en mortel av trä (fig. 2. i frågelistan) med
 en stöt^{av trä}, s. k. pinn. Denna mortel var
 cirka 25 c.m. hög och 10 c.m. i genom-
 skärning upptill och kallades kaffe-
kvänn. Stöten var smal så att den ej
 fyllde morteln och krossade med en
 runtgående rörelse kaffebönorna mot
 mortelns sidor. Detta kallades att mäsa

ULMA 2920:2. Håll N. Mattsson. 1930
 DAL SOLLERÖN
 Frgl. 43

kuffe. Andra slag av mortlar ha ej varit kända.

4) | Potatiskvarnar för rivning eller krossning av potatis: pärren-kvänn & l rä-pärren-kvänn (= kvänn, avredd för rivning)

präster-kvänn
(hänv.)

Potatiskvänn, avredd för krossning av kokt potatis, var en träcylinder, gjord av en urborrad stock, vari var inpassad en skruv, med stora gängor, av trä, försedd med en rev = slägu & i den bakre ändan. Cylindern var på överridan, vid bakre ändan försedd med en öppning vari potatisen pluckades med, och när skruven drog runt, pressades potatisen fram genom cylindern och krossades samtidigt. Öppningen ovanpå cylindern var förhöjd med en s.k. tänt vari potatisen pluckades.

luf m.,
bet. 2
Ex. ...

ULMA 2920:2. Håll N. Mattsson. 1930
DAL SOLLERÖN
Fgl. 43

kades (jfr svar på frågelistan n:r 16). Att krossa potatis ^{i pöstr)kvarn} på detta sätt kallas att dra pöron. Ett primitivt sätt att krossa kokt potatis ^{genom} (att lägga dem i en skål och krossa dem ⁿ med en sked, vilket kallas att klämma pöron. Krossad, kokt potatis kallas klämma-pöron. Kvarn, för rivning av rå potatis, hade i stället för skure en vals som utanpå var försedd med rivjärn. Ett primitivt verktyg för skavning av potatis var ett s.k. riv-järn varpå potatisen drogs fram och tillbaka.

draga v.
klämma
v.

5) Kvarn = kvänn avser redskap eller maskineri som genom kringgående rörelse krossar råd, salt, kaffe, potatis, kryddor etc.

ULMA 2920:2. Håll N. Mattsson. 1930
DAL SOLLERÖN
Frgl. 43

Handkvarnar av sten ha i manna-
 minne endast använts för malning av salt-kvorn
 salt och kallas såltt-kvörn (fig. 5. i fr. listan) (Chamv.)
 Den bestod av två tunna stenar, av vilka
 den undre, s. k. und-sten, var försedd med understen
 en nubb = sprunt m ^{l snes} i mitten, och den övre,
 s. k. löpar m (= löpare), var försedd med ett
 större hål, s. k. ög n (= ^{l kvörn} öga), i mitten, och ett
 mindre vid kanten var sått ett "handtag"
 = änn-tag n l kvävill m för ^{på handtaget} kringvidning.
 Ett järn eller trästycke som sått tvärs ö-
 ver kvavnögat med ett hål på mitten vil-
 ket var trätt på nubben i understenen,
 kallas seghar n (= segel). För att ^{handkvarnar} lätta = hitt
 löparen, inrättas pilar mellan löparen och seg-
 lets ändar, där dessa voro inhuggna i löpa-
 ren. Under malningen hade man kvarnen

2
 öga
 I kvävill,
 bet. 4

lätta v.

ULMA 2920:2. Håll N. Mattsson. 1930
 DAL SOLLERÖN
 Frgl. 43

lärt liggande på ett bord (ett upp och ned-
 vänt bakbord e.d.). För att mjölet (saltet) vid
 malningen ej skulle slungas ut över bordets
 kanter lades ett tygstycke, en säck e.d.
 runt om stenarna. Att ställa in kvarnstenar-
 na på lagomt avstånd uttryckes: lätta v.
nänn (= lätta på löparna), släpp iöp kvännänn } släpp ihop
 (= sänka löparna). "Stenarna gå hårt" = kvänni
ä tättugg; motratten: kvänni ä litta. Dessa } tung
 beteckningar gälla också för vattenkvar-
 nar. Snoren var färdad i en i underste-
 nens mitthål insatt träplugg, s.k. löss m
 (jfr sid. 13). Kilarna, som man höjde och
sänkte löparna med kallades stjässlär m m.
Lave = häva m (med eller utan ben) för hand-
 karn, har ej förkortning.

Mekaniska anordningar för att underlätta

lätta v.
släpp ihop
tung

skyffel
lett. 3
 4 503

ULMA 2920:2. Håll N. Mattsson. 1930
 DAL SOLLERÖN
 Frel. 43

dragandet av kvarnen eller kvarnar som drivits av hästar, ha ej förekommit. När man malde med handkvarn (eller potatiskvarn) drog man med ena handen och "matacle" bötätt iipi med den andra; eller var det en person som drog och en annan som matade. Saltet hälldes direkt i kvarnögat.

böta uppe-i

Gåta om handkvarn: två grå, jänn innvär
ä jänn iipa. jätt kvärtär i nävamn ä hatt
ärevhü gr (= två grå, en under och en på. Ett
 kvarter i näven och låt "ändra" grå).)

6

B. Vattenkvarnar.

Uttrycket vätu-kvänn (= vattenkvarn), som är gemensam benämning för "alla sorts vattenkvarnar", användes sällan. Kvarn med lodräth ställt vattenhjul kallas skvätt-

skvätt-kvarn

ULMA 2920:2. Håll N. Mattsson. 1930
 DAL SOLLERÖN
 Frgl. 43

kvänn (= skvalta). | Mindre skvalta kallas | ^{kvann} | föt
vissk f. Större, modärnare kvarn kallades föt-vissk
tull-kvänn (= tullkvarn) då man där hade
särskild mjölnare anställd och måste taga
erättning (vanligen tull) för malningen.
Benämningen "mölle" användes ej!

7 | Beskrivning över skvaltkvarnens utse-
ende och konstruktion.

Sammansamt namn för "alla användningarna
i kvarnen för malning": värre n (värre tjä).

Kvarnbyggnaden kallades kvänn eller kvänn-äus.

Övre våningen kallades kvänn-äus och
nedre våningen jöh-äus (= hjulkhus). Kvarnbro

= kvänn-brun f. För "kvarnens läge i för-
~~hållande till byn~~" fanns ej beteckning.

Kvarndamm = kvänn-damm. De olika de-
larna av dammen: dämm-bord n, | stjy-bord | eller skibord

stijj n, färrd-färrst n med ste"-tjyrestor (= sten-ski n.T
 kistn), dammlucka = dämm-lucka, sträup m
 (= vattenintag för kvarnåna) förkom särskilt skupe
 där man hade två kvarnar under samma
 tak, s.k. dubbelkvarn eller par-kvarn = par-
kvän, och bestod av en bred ränna, vran-
 för kvarnrännorna, varifrån dessa gingo
 ut. Anordning för bortförande av överskotts-
 vatten = flödvatn n var i första hand skibor-
 det (se vran) som sträckte sig efter större de-
 len av dammen, samt grunn-lucka (= grund-
 luckan) ^{lucka,} som gick ned till ^{kvann} dammens botten. I
 dammens botten fästas järn, som håller luckan i
 rätt läge, kallas änzkar-jänn. Överskotts-ränna
 för grundlucka har ej särskild benämning.
 Kvarnränna = kvänn-ränn bestod av två de-
 lar. Den öre av dessa var vågrätt och kal-

lades rimmp m l. v. (kvänn-on) samt hade
 stundom vid sin yttre ända en särskild
 lucka kallad stämmlucka som inifrån kvänn-stäm-
 buret reglerades med en hävertång kallad
stäm-stäng f. Kvännrännans yttre, eller
 nedre, del var brant sluttande och kallades
stiep n l stiep-ränn. Underbyggnad under
 kvännrännans stäm benämning. Ram, som
 håller ramm ^{stäm} rännan, kallas ränn-band n
 "Öppna luckan" = drä-å kvänni. Stäng som
 stacks in i kvännhjulet för att stanna det,
 förkom ej. Hjulet i en skvalthvänn kal-
 las skvält-jogh. Hjulets axel kallas jogh-
stukk m. (Om denna var gjord av någon
 särskild sorts trä, är ej bekant.) Skovlor-
 na i denna kallas rekur eller skävhor.
Järnring kring hjulet: jogh-ring m. Järn-

sump m.
 h m.
lucka
stäm-stäng
stiep n.
ränn-
band

DAL SOLLERÖN
 Fögl. 43
 UJMA 2920:2. Håll N. Mattsson. 1930

ring kring ^{av} bjulstocken: band n. Dubben
 av järn; mdre ändan: nåb f l spürå m.
 Lagret, som denna släper i: pänn f. Stoc-pänn f.
 ken vid vilken lagret är fastgjort och som
 kan höjas och sänkas, då man vill
 öka eller minska avståndet mellan
 kvarnstenarna: hitt-stutke. Denna är lätt-stock
 med en järnten som går upp genom
 golvet i kvarnhuset, förbunden med en
 vid väggen fastgjord hävertång, s.k. hitt-
stäng f som hålls i sitt läge av i
 väggen inborrade, flyttbara pinnar. För
 noggrann justering av kvarnstenarnas
 inbördes avstånd, användes en kil som
 sättes mellan hävertången och pinnan
 i väggen. Hela lättninganordningen
 kallas hitt n l hitt-ställning f. lätta n.

ULMA 2920:2. Håll N. Mattsson. 1930
 DAL SOLLERÖN
 Frgl. 43

ULMA 2920:2. Håll N. Mattsson. 1930

DAL SOLLERÖN
Frgl. 43

ka-n.

{ Stockarna = våsa m, på vilken kvarnlu-
 van vilat, ha ej särskild benämning.
 Kvarnlarv = gåva m. (Stulpar och annat
 underlag ha ej särskild benämning) Kvarn-
 sten = kvänn-sten. "Undre sten" = innd-sten.
 "Övre sten" = löpar m. (Packning under un-
 derstenen, saknade benämning) / Träram
 omkring stenarna förekom ej förrän i
 slutet av skvaltkvarnarnas tid. Benäm-
 ning här för: kar n l mjöl-har. Öppning i
 detta saknade benämning. Särskild mjöl-
 kirta fanns ej utan mjölet fick ligga
 runt stenarna i luren vilken hade bräd.
dar i samma höjd som löparens övre
rida. För att få mjölet att så mycket som
 möjligt samlas vid den främre brädden,
 så att det blev lätt åtkomligt att skutta

7)

x12

x)2

mid; säcken, lät man en ring av mjöl,
 s. k. mjöl-ring, ligga kvar runt ste-
 nen, utom ett litet stycke vid främre
 sidan som hölls pent. bürsm i understenen,
 varigenom snesen gick, hade ett parti av
 hårt trä, som gick från ^{hög} snesen utåt åt
 fyra håll och bildade sålunda ett kors. Det-
 ta kallades tärning m, tjänade som lagar
 för snesen och kilades inåt i den mån det
 nöttes bort av snesen. Vid kilning av bussen,
 som kallades att tjyå bussen användes ett
 s. k. tjyå-jänn (= kiljärn) samt kilar, s. k.
buss-tjyå av tarfurne. Särskilda benäm-
 ningar för snesens olika delar funnos
 ej. På bussens övre sida lades en järn-
 plåt eller läderbit = bedär-happ. Vardera
 ändan av reglit = reghuanä var infälld i ett

ring
 Ex. om
 tärning
 m.
 kors som
 bildades
 av.
 (hänv.)
 buss-kil
 kiljärn
 (= buss-
 järn)

ULMA 2920:2. Håll N. Mattsson. 1930
 DAL SOLLERÖN
 Frgl. 43

8) spår = spör ϕ (raknar benämning) i undre
sidan av löparen. | Stenarna varo "kring-levasten
dragna med järnband" = jänn-banncladär. (Chänv)

De ha på senare tid anskaffats från sten-
 huggrier utifrån, t. ex. Smålan (långn-äs-
stenär), men i äldre tid ha de sann-
 likt tillverkats i witen, varom befintliga
 kvarnstensbrutt ritna. Stenarnas stulck
mättes i kvartär n (= 1/4-alnar) i diameter
 t. ex. ni-kwartär-stenär (som är 9/4 alnar
 i diameter). | "Taga upp ^{över stenen} ~~stenarna~~ för brack-
ninj" = tä-^upp kvänni, tillgick på så
 sätt att man vängde upp stenen vid ena si-
dan med speth = jänn-stäng ϕ och kilar
så högt att man kunde tråda en kätting,
som gick från ett vindspel uppe vid trä-
ket, under stenen och upp genom ögat.

ULMA 2920:2. Håll N. Mattsson. 1930

DAL SOLLERÖN

Fgl. 43

| t
taga upp
(Chänv)

9) Kettingen var i ändan försedd med en ring, varigenom man stack en stor tvärs över ägat. Vindspelet bestod av en rund stock, s. k. bårr m vilken vreds kring medels spakar = spåkar som stackes in i hål i denna varvid Kettingen lindades upp på stocken och stenen restes lätt på kant och stoddes mot väggen.
 10) Uttryck för att "stenarnas slitrada vid malning blir slät": kvänni bi skämm (= kvarnen blir slät); för "att kvarnen är nyhackad": kvänni e väs; för att "hacka kvarnstenarna för att de skola mala bättre": äk kvänni. Innan man började hackningen svadde man stens yta med ett träkol för att se bättre var man skulle hacka.
Redskap, som användes vid hackningen:

borre
 m, bef.
 B.

skämm
 "fordarna"

ULMA 2920:2. Håll N. Mattsson. 1930
 DAL SOLLERÖN
 Fgl. 43

kvänn - akkor (= kvarnhackor). Furdorn an-
 vändes blott s.k. ffät-akkor av järn som
 hade en stälad egg i vardera ändan. För
 inhuggning av seglet användes en "spetzig
 hacha" = pikk-akk. Numre användas pikk-
 hammare med lösa uddar. Kvarnstenens
 refflor = reffer voro liäpformiga och ginga
 från ögat ut till kanten. För att få refflor-
 na likformiga användes mall, s.k. reffäl-
mörtyg n. Namn på det grovhackade par-
 tiet närmast kvarnögat eller på den fin-
 hackade yttersta kanten, utkant, likaså
 partiet mellan refflorerna. | Att "lägga ned
stenen": lägg - ned kvänni. Verkyg för att
 dra stenen rätt, när den lades ner, före-
 kom ej. Svordningar eller verktyg, som
 använts när man lagt in nya stenar,

kvänhacha

lägga ned

ULMA 2920:2. Häll N. Mattsson. 1930
 DAL SOLLERÖN
 Frgl. 43

är ej kända. De ^(ur kvarnen) löshackade stenflisarna
kallas stenmjöl.

stenmjöl

17

Anordningar för matarverket: Spann-
målsbehållaren = tåut var på sidorna vid
övre kanten försedd med tvärlävar ^{i tvärlinje vilka} som
vitade på åsar = räändär. När man skulle
ta upp kvarnen för hackning, makade
man undan behållaren, som sålunda häng-
de mellan åsarna, till andra ändan av
verket och när kvarnen var nerlagd, makade
den tillbaka igen o. s. v. Denna tåut
kallas kvänn-tåut i motsats mot rikt-
tåut (för riktsverk), gröja-tåut (för grötkross)
o. s. v. Den rörliga luttnen på behållaren kal-
las drygälf. Den var med bakre ändan
fäst vid behållaren med järnkrokar (hade
ej särskild benämning) och hängde fram-

rand

lut

Om olikheten
av lut, se

höglä f.

!

ULMA 2920:2. Håll N. Mattsson. 1930

DAL SOLLERÖN

Frgl. 43

till : ett snöre, virat om en vidbar pinne
 och kunde sålunda höjas eller sänkas
 för att, jämte luckan = hüku & l spjäll
 reglera spannmålstillförseln. Luckan var
 instucken mellan behållarens framrida och
 en därvid fästad järnspong och bilades
 fast. Skon var framtill försedd med en
 utskjutande arm som hade en järnögla
 på ändan vari en upprätthållande kläpp,
 s. k. riest-vah m var instucken, släpande
 med nedre ändan på löparen och rättan-
 de skon i rörelse. Mata = fäll-i ex: | ä fäll
 i för smått (= det matar för rätta) När rätten
 var "dåligt rensad" = skräpsann, måste man
 mata = matta i: för hand. "Tömma behållaren"
 = töm tärta, "tömma ^{brantrogarna} skon" = släpp-yr l rutä
yr drögghona; "tömma ^{fädes} rätten i spannmåls-

spjäll
 "lucka i kross
 lut"
 (häm.)

fälla i

släppa ut

ULMA 2920:2. Håll N. Mattsson. 1930
 DAL SOLLERÖN
 Frgl. 43

behållaren" = slå uppå. För att komma upp
 med räcken, så att man kunde slå spannr
målen i behållaren, som rätt ganska högt, an-
 vändes en steg, s.k. kvänn-¹¹stika m upp-
 för vilken man klättrade med räcken på
 ryggen.)

slå uppå

steg
 Ex. om....

13 /• Andra vattenkvarnar, drivna av vat-
 tenhjul med vågrätt liggande axel ha i
 äldre tid endast förekommit i ett par fall.
 Dammbyggnaderna vid dessa var lika som
 vid skvaltkvarnar. Hjulbäck = jöh-bäck m
 nedanför vattenhjulet fanns vid alla kvarnar.
 Modernare dammanläggningar av sten och
 betong, med dubbla luckor och sprängtrumman
 = spränndj-trumma f ha först på senare
 tid uppförts, t.ex. vid Mångbro kvarn. Vatten-
 kvarn, med liggande hjulaxel kallas tüll-

ULMA 2970:2. Håll N. Mattsson. 1930
 DAL SOLLERÖN
 Frgl. 43

kvänn (jfr. sid. 25-26). Olika slag av sådana
 vatten^{-hjul}: överfallshjul = övrar-fälls-jöf och un-
 derfallshjul = inndär-fälls-jöf kallas gemen-
 samt vätta-jöf (= vattenhjul) och användes
 i stor utsträckning även för tröskverk, såg-
 verk, vadmålestampar m m. "Kvarnen går
 med överfall" = kvänni gör minn övrar-fäll,
 med "underfall" = inndär-fäll. Fördjupning
 för vattenhjulet: jöf-grav &. Bottnen av rän-
 nan, som går under hjulet vid underfalls-
 hjul: jöf-bättn. Hjulaxel = vänn^d-stukk m
 med hjuldubbe = nåf & och hjulaxelringar
 = bänn m. Om hjuldubben lossnade i stoc-
 ken, fick man "hila fast den" = tjy^h nåfi
 varvid användes ett särskilt verktyg,
 s. k. tjy^h-stök m, bestående av en stock,
 med en järnbult i ena ändan, som var

ULMA 2920:2. Håll N. Mattsson. 1930
 DAL SOLLERÖN
 Frgl. 43

upphängd i vågrätt ställning, med ked-
 jor, i en ^{hög} stock. Stocken var förredd med
 inborrade pinnar som tjänade till hand-
 tag när den gürdes av kraftiga kurlar
 fram och tillbaka och stötte till efter till
 in i hjulstockens ända runt nålen. Ki-
 larna gjordes av tjärig torrfurn och hål
 plogas i hjulstocken, med ett s. k. killjärn
 = tjygh-järn; vari kilarna plogas in. Som-
 lager = pänn & tjänade vanligen en ur-
 holkad sten som vid hjulstockens yttre
 ända vanligen låg på en stenkista.
 Hjularmarna = jogh-armar bestod av 4 st.
 korsvis hopställda plåtar som omslöt
 hjulaxeln med en kvadratisk öppning
 vilken fylldes med träkilar så att arma-
 na fästades stadigt vid stocken. Hjulrim-

ULMA 2920:2. Håll N. Mattsson. 1930
 DAL SOLLERÖN
 Frgl. 43

gen = jög-rinndjån, vari skovelarna = skävfor
 varv infällda, varv fästade vid armarna.
 Trärstag, bestående av gängade, med mutt-
 rar försedda järntenar, höllo samman hjul-
 ringarna. Träbehlädningen på inre kanten
 av ringen, för att hindra vattnet att rinna
 16 igenom kallades lutten = bättn m. | Snurd-
 ning för utväxling och överföring av driv-
 kraft var kugghjul = kugg-jög m beståen-
 de av kugg-ring m med kuggar m, fast-
 satt vid hjulstocken medelst armar, samt drea-
 = trjll & på långjärnet. Uttryck för att kugg-
 garna ritta på hjulets ytterkant, eller på
 ridan, finns ej. Vid kvarn, där vattenhju-
 let drev flera "par stenar" = stén-par gick
 vattenhjulets kugghjul först mot drevet på
 ett s.k. kranhjul = kran-jög som hade

ULMA 2920:2. Håll N. Mattsson. 1930
 DAL SOLLERÖN
 Fgl. 43

kuggarna på ytterbanden, hade ganska
 stor diameter och upprättstående axel. Om-
 kring detta hjul voro kvarnarnas läng-
 järn placerade (vid den gamla tullkvarnen
 vid Mångån, borttagen för något 20-tal år sedan)
 voro tre par stelar). Inne på dessa, som
 voro gjutna av tackjärn, kunde, med ett
 handgrepp lyftas så att de släppte sitt
 grepp mot kugghjulet. Detaljerna av fäst-
 anordningen ha fallit i glömska. / Vid en
 del andra vattenverk, t.ex. tränkverk, bestod
 drevet av ett par runda träskivor ^{hjärvar} med
 inburrade pinnar, s.k. väpär. Uttryck
 för att kugghjul och drev stå för tätt:
ä trännedjäs (= det tränger). Motsatsen: ä up-
pär yvyr (= det hoppar över). Benämningar
 på anordningar i en större kvarn voro

ULMA 2920:2. Håll N. Mattsson. 1930
 DAL SOLLERÖN
 Frgl. 43

i tillämpliga delar lika som för skvatt-
karnar. Här lågo stenarna på golvet i-
stället för på laven och varo umslutna av
ett runt kar, mjölk-kar varifrån ett hål
gick genom golvet och förlängdes nedåt i
den undre våningen med en trätrumma,
s.k. mjölk-trumme på vars nedre ända
man "bakade upp räckor" = rätt uundär
rätthjän på brökar. Trumman var försedd
med en lucka, s.k. mjölk-buku som kun-
de stängas när man skulle väla räckor.
Matarverket = kvänn-påttu var försedd med
fyra ben och ställdes upp på mjölkkarst
som hade en rund öppning över karn-
ögat. Skakomordningen för skon = dryggo
var en vid densamma fästad ben som stå-
pade mot karnögats sida. De olika sten-

u? lla a?

ULMA 2920:2. Håll N. Mattsson. 1930
DAL SOLLERÖN
Frgl. 43

ULMA 2920:2. Håll N. Mattsson. 1930
DAL SOLLERÖN
Frgl. 43

19 paven hade ej särskild benämning. Svord-
ningar för rådens renning: nüt = nät m
med sten = nüt-sten samt blås maskin för
avskiljande av det använtade klist = råclär.
Mjöl av rötad rådd kallades näta - l skrä
darmjöl. Sammanmalet mjöl kallas önäta

20 l ü-skräda. | Gryn = gryn n gräps av nö-
tatt rådd på en vanlig kvarn som lät-
tades tillräckligt. Svordning för mjöllets
rikthning har ej förekommit förrän på se-
nare tid och saknar benämningar på or-
dens mål. Samma är förhållandet med
grynkruss, benkruss m. m. samt vatten-
tub (: stället för ränna), turbiner med spräng-
trummor etc. | Vid de gamla tullkvarnar-
na fanns en särskild byggnad över
vattenhjulet, kallad jaf-äus. "Avgiften

Kensildning
av handskilt
fanns väl!

22

för malning vid kullkvarn" = tull m ("att tulla" = tull) utgick i visst antal kappar per tunna. "Den genom förtullning inkomna spannmålen" = tull-säck, förvarades i tullkista = tull-tjyrest f. | Beteckning för tullkista (känn.)

"mycket vatten i bäcken" = gätt umm kvänn-vatn. Vattenbrist = nätt umm kvänn-vatnä. Då vattnet ej räckte hela dygnet, fick man slå igen dammluckan och drä-i dammnänn. För "den i dammen samlade vattenmängden", finns ej benämning. Vatten, som pressas genom en halvuppsdragen lucka, kallas spränndjvatn. "Gott undanfäll" = unnclä-fällä. Uttryck för att vattnet stiger för högt nedanförr kvarnen, så att hjulet hejdas: jöhägor i hävi. Uttryck för isbildning

draga i
samlade vat-
tenföränd i
kvänn

ULMA 2920:2. Håll N. Mattsson. 1930
 DAL SOLLERÖN
 Frgl. 43

kring kvarnhjulet under vintern: ä hö-
vär, ä äjrar ä (= det isar på). Då kvar-
 men fått stå så att hjulet "fruset fast"
 = äjra fäst. (Uttryck för att slå bort i-
 sen från kvarnhjulet: äjs-los. Ped-
 skap härfor: järnspekk = jänn-stängg f
 och isbill = äjs-bälld m.)

isa v.
 (i smst.
 m. los.)

23

1 c. Väderkvarnar.

Väderkvarn = vädär-kvänn f, avsedd
 att mala på, förekommer ej i vten. En
 lek sak med detta namn består av två
 korsställda vingar = vänndjär som med
 ett hål i mitten ritter uppträdd på
 framre ändan av en stjärt = stjört l
vädärkvänn-stjört m som i sin tur rit-
 ter på en stäng e. d.)

ULMA 2920:2. Håll N. Mattsson. 1930
 DAL SOLLERÖN
 Frgl. 43

24

1

D. Malning.

"Fara till kvarns" = bati kvänni l a
kvännumm pl. dat. Kvarnlars = mehninggs-
fars-n. Stamn på den spannmål, som skall
 malas: mehninggs f. Mjöl = mjöf n. Kli
 = säctär f. Mjöldamm = mjöf-damm n.
 Mjöläck = mjöf-säck m var dels av en
 långsmal typ, s.k. spann-säck l gån-säck
 (= garnsäck), dels en vidare typ, s.k. tunn-
säck (rymmande en tunna). }

25

1 Olika sätt att mala: Grovmala = gröv-
stjärva l gröv-måhå. Gröpa = grjöp. Skrä-
 da = skrad l nät. Sammamala = måhå
ünäta (mala unäta). "Sammamalat mjöl"
 = ü-näta. Sth mala om mjöl, som blivit
 för grovt, har veterligen ej kommit i frå-
 ga. Sth mala för hand, när man malde

säd. som var dåligt rensad, ~~trattades~~ att
"puta nidi" (= rota ner säden i kvarnögat).

puta ned-i

Stamn på det som fränkiljes från mjölet
vid rötning eller siktning: sådär. Mjö-
let är "illa malet" = sådätt & gröv-skuri.

Mjöl av dåligt rensad säd, sturad v. d.
kallas skrap-mjöl. "Siktat mjöl" = sikt-
mjöl & staf-sikta-mjöl. Benämningen
började användas när rådanst mjöl bör-
jade föras i handel. Malning = målnings verbalembel.

ifr s. 28!

att stänga av mjölet då man väclar säc-
kar: äv-att hukka (= ha igen luckan).

24

Uttryck för att säden är tillräckligt
torr: bra tarr & tössta-tarr (^{förhad i} torkstuga
tarr); för att mjölet klibbar vid yttre ran-
den av kvarnstenarna: kvänni sätt-
vi si & ä degär (= det degar). Mjölet wet

torr a.

sätta vid

ULMA 2920:2. Håll N. Mattsson 1930
DAL SOLLERÖN
Frgl. 43

tar = svätkärs så att det blir skövver ;
 mjöltrumman. När säden skulle ma-
 las på skvaltkvarn, torrade man den
 i bastu = tös-stuga f. Denna bestod av
 ett hus med fyra timrade väggar, förest
 med innertak = innelär-tak som vränpa var under-tak
fyllt med jord. Gulvet var av jord, jord-
golv, och i mitten fanns en mur, s.k. törstu-
mur som framtill hade en öppning för eld-
 ning, och upptill var ryggformig med en liten
rökgång = rätj-uf n. Längs långväggarna löp-
 te, cirka en meter från marken, 60 cm. breda,
rännformiga lavar, s.k. törst-häva som
 vanligen gingo en fot ut genom främre ga-
velväggen på vars mitt ingången = dör
 var placerad. Längs inre gavelväggen löp-
 te en lave, s.k. yppst-häva, något högre
 } lave
 (i torststuga)

rök-hål
 rökgång i
 torststuga-
 mur

ULMA 2920:2. Håll N. Mattsson. 1930
 DAL SOLLERÖN
 Frgl. 43

upp än ridolavarna vilka även kallades
nüst-färvä m. Lavarnas brädd hade en öpp-
 ning varunder man hängde rücken när man
 tömde laven. ^{och placerad} Den gick över vardera ridolav- stiket
laven, fanns en ^{i turkbygen} mindre laven, utan bräd-
 dar, s.k. stikt f. På vardera gaveln, upp obs!
 mot taket, fanns ett rökhål, s.k. vind-ög n vindöje
 som tillstoppades med en lunt trasa, s.k.
törst-tapp. Att elda i bastun när man törsttapp
 skulle börja turkningen: jälld-upp törsttapp,
 Under turkningens gång, eldades efter be-
 stämda mellantider. Varje sådan eldning, eld f.
 kallades jälldning ^{! jäll} t.ex. först jällning ^{jäll}
 o. s. v. "Brasen har brunnit ner" - å a brunn-
 aut så att man får "stoppa igen vindögn-
 nen" = stüpp-att törsttapp. Den mängd stoppa äter
 spannmål som turkades åt gängen, hal-

} s. 32

lades | tårk & §. En turka var vanligen
 tre säckar | Att frakta spannumålen till ba-
 stun: ävi tårstugu & ljära tårstugu.

När "turkan" var turr, var det att söp-äve
tårstugun (= kara - håra och rora säden
 ner i säcken). (För att hålla säckens öppning
 utspänd under det den fylldes, lindade
 man in ett cirkelrunt träband (tunnband),
 s.k. djörd & runt säcköppningen. Under
 turkningen låg säden i ett tunnt lager
 på lavarna. Att hemta den turkade spannumålen
 och frakta en ny omgång till bastun
 i stället kallas att bytt-umm ä tårstugun.

Så fort de olika omgångarna blivit turkade,
 fraktades säckarna hem till gården och
 förvarades inne i stugan så att räden ej
 skulle "ta åt sig fukt" = ränn-att | tills det

torka f.

bära v.

gjord f.
bet. 6

ULMA 2920:2. Håll N. Mattsson. 1930
 DAL SOLLERÖN
 Frgl. 43

ränn äter

28

blev tid att fara till kvarnen.

Att rätta i gång kvarnen: drä - å
 l rätth i gång. Uttryck för att "kvarnen
 går långsamt": kvänni gor smått; att
 den går med god fart: kvänni gor fint smi-
ring. "Kvarnen haltar": kvänni ältär
 sägs om den ej balanseras jämnt. Sär-
 skild benämning för mjöl som kommer
 först, sedan malningen kommit i gång,
 eller sist, finns ej. Styhackade stenar
 "malde fort" = tog undär si brå och lage under
 mjölet blev grövsuri. När stenarna ble-
 va slitna "malde de långsammare" = tog
undär si dåsi och mjölet blev "fint"
 = smått. Stenpartiklar, mjöl och damm
 som ropades av ^{kvörn} stenarna, sedan de sten-mjöl
 blivit hackade kallades sten-mjöl.

ULMA 2920:2. Håll N. Mattsson. 1930
 DAL SOLLERÖN
 Fgl. 43

Järnbitar som råkat komma in i kvarnen, tillmättes ej någon betydelse som batesmedel och hade ej särskild benämning. Uttryck för att kvarnen går tom: kränni gur tøm l ä a mēh. är (= det har ^{malat} slut). När en sats spannmål var slutmalat i skvaltkvarnen, måste kvarnen stannas och mjölet sopas och läggas i säcken innan man "slog på" = slo upå nästa sats. I tullkvarnen däremot var det blott att "byta säckar" = bytt-umrn säckum under mjöltrumman, när en ny sats slogs på. | Stämma = stämman ^{kvarnen} krän- näm l slä"-att | slä ater

29

Det malda mjölet förvarades hemma i gården i säckar = mjöhl-säckär l tunnvor = mjöltunnvor i kärret.

ULMA 2920:2. Håll N. Mattsson. 1930

DAL SOLLERÖN

Frgl. 43

30

1 Kvarnbygge var, beträffande skvält-
 kvarnar som i bokstavelig mening varo hus-
 behörkvarnar, organiserat på så sätt
 att delägarna gjorde dagsverken och läm-
 nade material och kontanter till rådanter
 som måste köpas, vilket alltrammans
 bokfördes, varvid det förvandlades i pen-
 ningvärde.

31

1 Kär kvarnen var byggd fick
 var och en andelar efter lämnade bi-
 drag och antalet delägare kunde uppgå
 till 30-40. Ett rådant lag, s.k. kvänn-
lag, hade samlanlagt 144 andelar som
 kallades timmar. Täjmär och motsvarande
 alla timmarna i en vecka (= 24 timmar x 6
 maldygn). En person som hade 3 andelar,
 var rådanter berättigad att mala 3 timmar
 per vecka, alltså ett dygn var åttonde vecka.

Sevarn
Om bygge
 av - - -

ULMA 2920:2. Håll N. Mattsson. 1930.
 DAL SOLLERÖN
 Fgl. 43

kvännlag

timme,
 Om bet. 2
 c visst slag av
 andel i
 kvarn?

Malningsturena bestämdes genom luttning
 bland delägarna och var så urdnade att
 alla dygnen på året uro utlottade. En
 sådan | malningstur | kallades stinnnd f
 och | räckte alltså ett dygn. Den som hade
 sin stinnnd ^(i kvarnen) på lördagen, hade ~~sjöfarande~~ rätt
 att mala även på söndagsdygnet och sa-
 des ha hängdygn. | Samma person ha-
 de vanligen del i flera kvarnar och för att
 kunna hålla reda på malningsturena
 brukade man göra anteckningar i alma-
 nakan. Ett M vid en viss dato betydde så-
 lunda mångbjers-kvänn (Mångbergs kvarn),
 S skräddär-kvänn, Y yffret-kvänn o.s.v.
 Varje kvarnlag = kvänn-lag hade en kvänn-
 fogde = kvänn-fäkt m som skall föra rå-
 kensskaper, förvara ny mala, ombeväja

stund f.
 (= kvarn-
 dygn)

dygn n.

ULMA 2920:2. Håll N. Mattsson. 1930
 DAL SOLLERÖN
 Frgl. 43

rå-kvarn
 (Chänv.)

reparationer m.m. I en skrivelse år 1881
"hafva Vix kvarnlag öfverenskommit att till för-
reståndare lön skall ditt utgöras Tre dags-
verken för hvarje år - - - - Dyngan för
föreståndaren och för taga - - -". För
byggnad, reparationer och dylikt fördes en
arbetsbok = ärbes-bok med ett konto för var-
je delägare. Denna bok, som hade en ko-
lumn för behållning och en för rest, skultra-
des emellanåt med vist belopp för varje
andel. När flera kvarnlag hade gemen-
samma omkostnader, t.ex. med dammbygg-
nad m.m., vilket var fallet vid s.k. par-
karnar (med två kvarnar med olika kvarn-
lag under samma tak), skultrades de emel-
lanåt insemellan räkenkaperna för det
gemensamma arbetet. s.k. parvstock e.d.

37
ULMA 2920:2. Håll N. Mattsson. 1930
DAL SOLLERÖN
Fgl. 43

32

använta för kvarnlagets räkning finns
 ej något minne av. I regel var den egent-
 liga malnings säsongen höst och vinter
 och en del kvarnlag utlothade stunder-
 na endast för denna tid så att delä-
 gare som t. ex. hade 6 timmars del,
 fick två dygn på hösten och två på
 vintern. När kvarnen var ledig gingo
 utomstående mala mot en avgift av
 en korva pr dygn. Om obehörig olov-
 ligt begagnade kvarnen, räknades det
 som inbrott (enl. skrivelse, upprättad av
 Mångbergs Hållens kvarnlag den 1 april 1883).
 Tullkvarnen var mera ett affärsföretag
 och där gällde den bekanta satsen:
 "Den som först kommer till kvarnen,
 får först mala". Om det var "mycket

ULMA 2920:2. Håll N. Mattsson. 1930
 DAL SOLLERÖN
 Frgl. 43

malning" = mytji kvänn-kallär, märte kvänn-karl,
 man "tinga på" = tingg-ä i förväg. bet. 2
 Säckarna voro märkta på så sätt att
 bemärket = märthjä n var ritat på
 säcken med tjära eller rödkrita, eller
 knöts en märksticka = märk-sticke f vid mark-
säck-snörå (= snört varmed säcken var sticka
 igenknuten).

33 Mjölman = mölnär m. Mjölmandräng mjölman
 = mölnär-dräng m. Vid skvaltkvar-
 men var bonden sin egen mjölnare men
 vid hullkvarmen var särskild mjölnare
 anställd och avlöningen till denna ut-
 gick med en viss procent av inkomsten
 jemte fri bostad = mölnär-gård, ved-
 brand = vidå-bränd m. m. Den som kom
 till kvarnen för att mala kallades kvänn-

34

40

hall m. | Vid skvaltkvarnen fanns en litet
 stuga, s.k. kvänn-stuga, med en spis i kvänstuga
 ena hörnet vid främre gavelväggen bred-
 vid dörren som vanligen var fulltad med
 ärtal, namn och bomärken. Runt väggar-
 na hängde bräddar = färså som användes
 till svopplats och matbord m.m. I stället
 för fönster fanns vindöggen i väggar-
 na. Vid tullkvarnen var en hammare,
 s.k. kvänn-kamar, tillbyggd själva
 kvarnhuset, var kvänbrökarerna bod-
 de. Vid varje kvarn fanns ett stall,
 s.k. kvänn-stall där de malande sat-
 te in sina hästar. kvänstall

ULMA 2920:2. Håll N. Mattsson. 1930
 DAL SOLLERÖN
 Frgl. 43

35

| Den första tullkvarnen i orten tillkom
 på 1860-talet. Vid Mångjan fanns en mängd
 parkvarnar som hade den fördelen att

två kvarnlag kunde ha gemensam damm-
byggnad och gemensam stuga och så
hade man sällskap medan man malde.
Kvarnarna benämndes efter fäbodstället,
t.ex. mångbjes-kvänn, öf-kvänn, ghin-
kvänn, lövbjes-kvänn, liärbjes-kvänn,
rijs-kvänn o.s.v. eller efter ett gårdsnamn
t.ex. äll-kvänn, skräddär-kvänn, väjks-
kvänn o.s.v. eller efter ett bynamn t.ex.
rote-kvänn (= Røthagens kvarn) Andra namn
var yffst-kvänn (av "längst upp"), di^gär-
kvänn, sängryka ä fejängryka

36

1 Folktror rörande kvarnar och malning.
Forn på färs-kall m, som företrädesvis
hade sitt tillhåll vid skvaltkvarnar, har
varit ganska allmän. Om man ställde
sig väl med honom, stod han välvilligt

ULMA 2920:2. Håll N. Mattsson. 1930
DAL SOLLERÖN
Frgl. 43

i människans tjänst vid kvarnen
liksom hustruntän hemma vid gården.

Om den som malde råkade försvara
sig tills den påslagna råken var
malld, stämde fårskull kvarnen och
väckte den sovande. En gång då
"gamla Liss Lars" gämbärf fielid-fars
var ensam vid kvarnen och malde och
låg på laven i kvarntugan och sov
var det någon som gläntade på dö-
ren och ropade med pipig röst: "upp
nu farsä, ä a miß-är ad di na" (= upp
nu Lasse, det har malit slut åt dig nu).
När Lars tände sticket - stikk-ljo-
sä och kom ut, såg han en liten
gubbe med en stor hatt på huvudet
som sprang före honom över kvarn-

ULMA 2920:2. Håll N. Mattsson. 1930
DAL SOLLERÖN
Frgl. 43

bron. När han kom ut i kvarnen såg han ingen men kvarnen hade stannat och behållaren = tänta var tom. färs-hall kunde också bli retad och då var han ej god att tas med. En pol dat vid namn pöjtjän (= Piken) var en höstnatt vid kvarnen och malde. Han satt vid spinn i kvarnstugan och stekte glöd-tarsät (= kakor av hornmjöl och vatten som stektes på glöden) och för att avkyla = preåhå dem, lade han dem i vindögat, men på fort han lade dit en "tarsé" färrvanden. Då värmdes Piken en järnten glödhet = röd-ct och räckte ut genom vindögat. färs-hall, som varit utanför och tagit glödtarrarna, brände sig

ULMA 2920:2. Håll N. Mattsson. 1930
DAL SOLLERÖN
Frgl. 43

nu på järnet och blev arg, kom in
i stugan, fattade tag i Piken, skakade
honom och sa: i sa skäkå di för
skvatt (= jag skall skaka dig för skvatt).

Det kom till brottning mellan dem och
de förrökte att kasta varandra på
brasan. Det berättas att när färskall
kom på brasan, stocknade den men
när Piken kom dit, flammade den
upp igen. Det förmäles ej om striden
resulterade i nederlag för någondera
parten men Piken fick redan beta
skvatt-kall så länge han levede och
hans efterkommande ha än i dag
// äknamnet skvatt-fok. | Det berättas
om en viss Daniel Jansson som fór
ut i krig och efter någon tid kom

ULMA 2920:2. Håll N. Mattsson. 1930
DAL SOLLERÖN
Frgl. 43

41

tillbaka som välbeställd major (hans
porträtt hänger i Mora kyrka). Under
hans levnadsår skulle gränsen mellan
Leksan och Sollerön bestämmas på så
sätt att solleröborna skulle gå ifrån
sitt kapell och Leksandsborna från sin
kyrka och där de möttes, skulle gränsen
bliva. Några Leksandsgubbar skickas
des därvid till Sollerön med brännvin
och röpa sollerögubbarna så fulla att
dessa ej kunno längre än till Tällnäs
fjerrän de mötte Leksandsgubbarna. På
så sätt kom ett förbudställe, Län, som
tillhört Sollerön, under Leksands områ-
de. När Daniel Jönsson vid sin hem-
komst fick reda på förhållandet, blev
han så förgrymmad att han satte eld

ULMA 2920:2. Håll N. Mattsson. 1930
DAL SOLLERÖN
Frgl. 43

på Åren och brände upp fäbodstället och till straff för detta tilltag dömdes han att utan sällskap ligga vid Hällkvarn = äll-kvänn en julnatt. För att fördri- va tiden medan han avtjänade sitt straff, tog Daniel med sig en paterna tjära för att koka bröd. När han vid midnatt- tiden som bäst höll på därmed, kraf- sade någon på dörren till kvarnstugan och då han öppnade, kom en katt in. fejós du piti? (= fryser du katta?), frå- gade Daniel. jävom, sa katten. Då släng- de Daniel den kokande tjäran i synen på katten och efteråt blev det bekant att en viss gumma i Leksand blivit blind den julnatten. //

ULMA 2920:2. Håll N. Mattsson. 1930
DAL SOLLERÖN
Frgl. 43

47

Vid behandling av det intressanta
ämnet om "Kvarnar och malning", vilket,
åtminstone beträffande skvaltkvarnar och
äldre malningsmetoder, börjat falla i
glömska, ha upplysningar lämnats av
många i föregående frågelistorar pröva-
terade äldre personer varibland kyrko-
värdan Bond Mats Andersson. En mängd
uppgifter om organisation o. d. är hem-
tade ur äldre kvarnlags arbetsböcker,
av vilka Sollerön hembygdsförening lyckats
förvärva några. Historier om färs-käll fin-
nas införda i en mätande artikel om mal-
ning, "I skvaltkvarnen", i tillfällighetspubli-
kationen "Basar-Trefnad" tryckt i Falun 1907.

Sollerön den 24/11 1930

Håll Nils Mattsson

ULMA 2920:2. Håll N. Mattsson. 1930
DAL SOLLERÖN
Frgl. 43

Kvarnar och malning.

Dalarna.

Sollerön.

Håll N. Mattsson.

A. Handkvarnar och andra enkla redskap för malning och krossning. Ink. 26/11 1930.

1) Ord som beteckna att krossa säd, salt, kryddor m.m. till mjöl eller gryn: gnükå (= gnugga), mähå (= mala), grjöp (= gröpa), stämp (= stampa) och kräs (yngre)

2) De enklaste redskapen som man i äldre tider haft för att krossa salt m.m. var en rundad sten, s.k. sältt-sten m varmed man krossade saltet mot en stenhäll, s.k. sältt-äll f. Om man någon gång använt detta redskap för att krossa säd, finns ej något minne av. Att krossa salt på detta sätt, kallas att gnükå sältt. När kaffe först börja

gnika v.

ULMA 2920:2. Håll N. Mattsson. 1930
DAL SOLLERÖN
Frgl. 43

de användas, korsades det med en bu-
 tely mot burdet, och därefter användes
 en urholkad ränna och en rulle (se
 fig. 1. i frågelistan) En sådan inrättning kal-
 lades kaffe-kvorn = kaffe-kvörn. Att
 krossa kaffe med sådan eller med bu-
 tely som rullades fram och tillbaka
 mot burdet, kallades att gnäka kaffe.
 Till att krossa kaffe användes även
 en mortel av trä (fig. 2. i frågelistan) med
 en stöt, ^{av trä} s.k. pinn m. Denna mortel var
 cirka 25 c.m. hög och 10 c.m. i genom-
 skärning upp till och kallades kaffe-
kvörn. Stöten var smal så att den ej
 fyllde morteln och korsade med en
 runtgående rörelse kaffebövrorna mot
 mortelns sidor, Detta kallades att mäsa

ULMA 2920:2. Håll N. Mattsson. 1930
 DAL SOLLERÖN
 Frgl. 43

kuffe. Andra slag av mortlar ha ej varit kända.

4) | Potatiskvarnar för rivning eller krossning av potatis: pårön-kvänn & l rå-pårön-kvänn (= kvörn, avsedd för rivning) pårön-kvörn (hörn.)

Potatiskvörn, avsedd för krossning av kokt potatis, var en träcylinder, gjord av en urborrad stock, vari var inpassad en skruva, med stora gängor, av trä, försedd med en rev = slägg & i den bakre ändan. Cylindern var på överidan, vid bakre ändan försedd med en öppning vari potatisen plöchades ned, och när skruven drogs runt, pressades potatisen fram genom cylindern och krossades samtidigt. Öppningen ovanpå cylindern var förhöjd med en s.k. täut vari potatisen plö-

lut m.,
bet. 2
Ext.

ULMA 2920:2. Håll N. Mattsson. 1930
DAL SOLLERÖN
Frgl. 43

kades (jfr svar på frågelistan n:r 16). Ett
 krossa potatis ^{i pöstrkvarn} på detta sätt kallas att
 dra pöron. Ett primitivt sätt att krossa
 rå kokt potatis ^{genom} (att lägga dem i
 en skål och krossa dem med en sked,
~~vilket kallas att krumma pöron~~. Krossad,
 kokt potatis kallas krumma-pöron.
 Kvarn, för rivning av rå potatis, hade
 i stället för skruve en vals som utanpå
 var försedd med rivjärn. Ett primitivt
 verktyg för skavning av potatis var
 ett s.k. riv-järn varpå potatisen drogs
 fram och tillbaka.

draga v.
klämma
v.

5) Kvarn = kvänn avser redskap eller
 maskineri som genom kringgående rö-
 relse krossar rådd, salt, kaffe, potatis,
 kryddor etc.

ULMA 2920:2, Håll N. Mattsson. 1930
 DAL SOLLERÖN
 Fgl. 43